

Research Papers

स्त्री-मुक्ती चळवळी

डॉ. केशव हरेल

राज्यशास्त्र विभाग प्रमुख,
डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरमहाविद्यालय,
पेठवडगांव, ता. हातकणंगले, जि. कोल्हापूर

प्रस्तावना :-

एकोणीसाव्या शतकाच्या पूर्वार्धात सुरु झालेल्या चळवळीचे स्वरूप 'स्त्रीदास्य विमोचनाचे' होते. त्या काळात स्त्रियांच्या प्रश्नांची जाणीव, अभिव्यक्ती व विचारमंथन असे या चळवळीचे स्वरूप होते. स्त्रियांच्या दुय्यम दर्जाविषयी नकारात्मक दृष्टिकोन ठेवून स्त्रीला समाजात, घरात तसेच इतर क्षेत्रात मोलाचे स्थान मिळावे यासाठी धडपड केली व हीच खऱ्या अर्थाने स्त्रीमुक्ती चळवळीची सुरुवात होती. म. जोतीबा फुले, म. धोंडो केशव कर्वे, डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यासारख्या समाजसुधारकांना याची स्पष्ट जाणीव होती की, एवढी मोठी स्त्रीशक्ती दूळखून स्वातंत्र्यलढा चालविणे केवळ अशक्यच नव्हे, तर अयोग्यदेखील आहे. सामाजिक स्वातंत्र्याशिवाय स्त्रियांवर अन्याय करणाऱ्या, त्याच्या न्याय्य हक्कापासून वंचित करणाऱ्या परंपरागत धार्मिक व सामाजिक रूढीविरुद्धचे आंदोलन स्वातंत्र्ययुद्धाबरोबरच सुरु ठेवले होते.

दीर्घकालीन परंपरांनी बधिर झालेल्या स्त्रीमनाला चेतना करण्याचे सामर्थ्य स्त्री शिक्षणात आहे हे फुले आणि कर्वे यांनी हेरले होते. भारतीय स्वातंत्र्यलढ्यात स्त्रियांचा मोठा सहभाग होता. पुरुषांच्या खांद्याला खांदा लावून स्त्री स्वातंत्र्यलढा लढली. याचा एक सुप्त परिणाम असा झाला की, स्त्रियांतील हमित्वाची भावना कमी झाली व आत्मविश्वास वाढला. आरंभीच्या काळातील भक्कम पायावर उभे करण्याचे कार्य याच काळातील आहे. त्यातील स्त्री शिक्षणाची भूमिका फार मोठी व अत्यंत महत्त्वपूर्ण आहे. शिक्षणाची संधी मिळाल्यापासून स्त्रीच्या कर्तृत्वास वाव मिळाला. शिक्षणाबरोबरच सामाजिक सुधारणाही वाढीस लागल्या. विविध शैक्षणिक संस्थांची स्थापना करण्यात आली. स्त्रीला शिक्षण देण्याबरोबरच तिला आर्थिकदृष्ट्या तिला स्वावलंबी बनविण्यासाठी प्रयत्न करण्यात आले व हिच खऱ्या अर्थाने स्त्रीमुक्तीची चळवळ होती.

स्त्रीवादी चळवळीचे दोन टप्पे करता येतात.

- 1) स्वातंत्र्यपूर्व काळातील स्त्री चळवळ.
- 2) स्वातंत्र्योत्तर काळातील स्त्री चळवळ.

1) स्वातंत्र्यपूर्व काळातील स्त्री चळवळ -

स्वातंत्र्यपूर्व काळात भारताच्या विविध भागात समाजाच्या पुनर्रचनेसाठी चळवळी झाल्या. त्यात सतीची चाल नष्ट करण्यापासून ते विधवांच्या पुनर्विवाह, स्त्रियांचे शिक्षण इत्यादी अनेक विषय होते. त्यात सतीबंदीचा कायदा-1832, म. फूले व सावित्रीबाई यांनी 1848 मध्ये भिडे वाड्यत पहिली मुलींची शाळा सुरु केली. 1855 साली शेतकरी-शेतमजूर, स्त्री-पुरुषांसाठी रात्रीची शाळा सुरु केली. 1853 मध्ये बालहत्या प्रतिबंधक गृह व प्रसूतिगृह सुरु केले. 1 मे 1882 ला पुणे येथे आर्य महिला समाजाची स्थापना झाली. त्याच वर्षी ताराबाई शिंदे लिखित 'स्त्री-पुरुष तुलना' हे जळजळीत भाषेतील पुस्तक प्रकाशित झाले. 1891 मध्ये संमतीवयाचा कायदा पास झाला. 1916 मध्ये महर्षी कर्वेद्वारा महिला विद्यापीठाची स्थापना करण्यात आली.

सर्वप्रथम स्त्री संस्थाना एकत्र आणण्याचा प्रयत्न रमाबाई रानडे यांच्या अध्यक्षतेखाली 1904 मध्ये भरलेल्या मुंबई येथील अखिल भारतीय परिशदेत झाला. ही स्वातंत्र्यासाठी उभारलेली चळवळ होती. दुसरी अखिल भारतीय महिला परिशद 1926 मध्ये पुण्यात स्थापन झाली. सरोजिनी नायडू, कमलादेवी चट्टोपाध्याय, रामेश्वर नेहरू इत्यादी स्त्रियांनी या स्वातंत्र्य चळवळीची सूत्रे आपल्या हातात घेतली.

स्वातंत्र्योत्तर काळातील स्त्री चळवळी :

स्वातंत्र्य प्राप्तीनंतर आपण प्रौढ मतदान पद्धती स्वीकारली. भारतीय राज्यघटनेने स्त्रियांना पुरुषांबरोबरचा सामाजिक दर्जा दिली. स्त्रियांचा सामाजिक व आर्थिक दर्जा उंचावण्याच्या दृष्टिने विविध योजना आखण्यात आल्या. मुख्य म्हणजे हिंदू कोड बिलाच्या माध्यमातून स्त्री कुटुंबातील स्थान, तिचा वैवाहिक दर्जा यासारख्या बाबींच्या संदर्भात स्पष्ट व पुरोगामी धोरणांचा स्वीकार केला.

आधुनिक काळात महिलांच्या चळवळी वाढल्या. स्त्रीमुक्तीसाठी विविध कायदे करण्यात आले. परंतु ते सर्वार्थाने परिपूर्ण आहेत असे कोणीही म्हणू शकणार नाहीत. कारण त्यातही त्रुटी आहेत. त्यासाठी चळवळीद्वारे प्रयत्न होत आहेत. असे कायदे झाले तरी तेवढ्यानेच

Please cite this Article as : डॉ. केशव हरेल , स्त्री-मुक्ती चळवळी : Indian Streams Research Journal (JUNE ; 2012)

स्त्रीजीवन सुकर होणार नाही. या कायद्यामुळे काही प्रमाणात का होईना, संरक्षण मिळाले. निदान न्याय मागण्याचा मार्ग तरी कायद्याने खुला झाला. या कायद्यात पूर्णतः यावी व अंमलबजावणी सक्षमपणे व्हावी, यासाठी महिला संघटना चळवळीद्वारे प्रयत्नशील आहेत. स्त्री चळवळीचा विचार करताना त्याचाच एक भाग म्हणून स्त्री-मुक्ती कायद्यांचा आढावा घेणे संयुक्तिक ठरेल.

स्त्रीमुक्ती संदर्भातील कायदे :

1) विधवा विवाह कायदा (1856), 2) सतीबंदी कायदा (1829) 3) बालविवाह प्रतिबंधक कायदा (1929), 4) हिंदू विवाह कायदा (1956), 5) द्विभार्या प्रतिबंधक कायदा (1955), 6) नोंदणी विवाह कायदा (1872), सुधारित (1954), 7) घटस्फोटाचा कायदा (1955), 8) पोटगी कायदा (1946), सुधारित (1956), 9) हुंडा प्रतिबंधक कायदा (1961), सुधारित (1984), 10) मुलींचा अनैतिक व्यापार विरोधी कायदा (1956), 11) दत्तक घेण्याचा कायदा (1956), 12) वैश्या-व्यवसाय प्रतिबंधक कायदा (1956), 13) गर्भपाताचा कायदा (1972), 14) गर्भजल परीक्षण विरोधी कायदा (1988), 15) मुंबई देवदासी संरक्षण कायदा (1934), 16) बलात्कारसंबंधीचा कायदा, (17) औद्योगिक व श्रमशक्ती विषयक कायदे (1976), 18) फौजदारी कायदा 498-अ (1983) 19) कौटुंबिक छळापासून महिलांचे संरक्षण कायदा (2005), 20) स्त्रीयांचे बिभत्स प्रदर्शन विरोधी कायदा (1982), 21) कामाच्या ठिकाणी होणारा लैंगिक छळ विरोधी कायदा (1994).

स्त्रीमुक्ती चळवळीच्या कालमानानुसार जसे स्वातंत्र्यपूर्व काळ व स्वातंत्र्योत्तर काळ असे वर्गीकरण करण्यात आले आहे. तसेच पुढील प्रकारे स्त्रीमुक्ती चळवळीचे वर्गीकरण करण्यात येते.

1) पुरुषांद्वारा स्त्रीमुक्ती चळवळ 2) स्त्रियांद्वारे स्त्रीमुक्ती चळवळ 3) स्त्री अध्ययन आणि चळवळ 4) महत्त्वपूर्ण मुद्यावर आधारित चळवळी.

1) पुरुषांद्वारा स्त्रीमुक्ती चळवळ –

1) **राजाराम मोहन रॉय** – यांनी सतीबंदीचा कायदा व्हावा म्हणून फार प्रयत्न केलेत. 1829 मध्ये गव्हर्नर जनरल बेटिंगने सतीबंदीचा कायदा संमत केला. तसेच त्यांनी बालविवाहाला विरोध केला. स्त्री शिक्षणाचे समर्थन केले. समाजातील प्रचलित जातीमधील भेदभाव नष्ट करणे, अस्पृश्यता नष्ट करणे, बहुभार्याविवाह, विधवा विवाह, अंधश्रद्धा अनिष्ट रूढी नष्ट करणे इत्यादी अद्वितीय कार्य केले.

2) **ईश्वरचंद्र विद्यासागर (बंगाल)** – त्यांनी 35 नवीन बालिका विद्यालये उघडली. विधवा विवाहाचा प्रसार केला. त्यांनी स्त्रियांच्या प्रश्नांना प्राधान्य दिले. विधवा पुनर्विवाह कायदा संमत केला. बालविवाह विरोधी कायदा व्हावा म्हणून प्रयत्न केले. परिणामी सन 1872 मध्ये बालविवाह विरोधी कायदा संमत झाला. त्या कायद्याने मुलींच्या विवाहाचे वय चौदा वर्षे ठरविण्यात आले. आपल्या मुलाचा विवाह एका बालविधवेशी केला. अशाप्रकारे समाजसुधारणेची सुरुवात त्यांनी स्वतःच्या घरापासून केली. स्त्रियांसाठी शैक्षणिक संस्था सुरु केल्या. तांत्रिक शिक्षणाचाही त्यांनी प्रसार केला. स्त्रियांसाठी 'बालबोधिनी पत्रिका' काढली. सन 1855 मध्ये 'विधवा विवाह' हा ग्रंथ लिहिला.

3) **लोकहितवादी (गोपाळ हरी देशमुख)** – त्यांचा विवाह वयाच्या सातव्या वर्षी झाला. त्यावेळी त्यांच्या पत्नीचे वय केवळ चार वर्षाचे होते. त्यामुळे त्यांनी पुढील आयुष्यात बालविवाहाला प्रखर विरोध केला. शिक्षण संपल्यानंतर नोकरीबरोबरच त्यांनी सामाजिक चळवळी उभारल्या. त्यांनी 'पुनर्विवाहोत्तेजक मंडळी' ही संस्था स्थापन केली. विधवा विवाहाचा पुरस्कार केला. त्यांनी आपले विचार अनेक वृत्तपत्रांतून मांडले. 'प्रभाकर' वृत्तपत्रातून प्रसिद्ध झालेले त्यांचे लेख 'शतपत्रे' या नावाने प्रसिद्ध आहेत.

4) महात्मा ज्योतिबा फुले (1827 ते 1890)

सुरुवातीपासूनच त्यांचे लक्ष शूद्र व स्त्रियांच्या प्रश्नाकडे होते. सर्व स्तरावर स्त्रियांवर होणाऱ्या अन्यायाची त्यांना जाणीव होती. म्हणूनच त्यांनी स्त्रियांसाठी प्रथम शाळा काढल्या. 1848 मध्ये पुण्यात मुलींसाठी पहिली शाळा काढली. त्यांनी कनिष्ठ जातीच्या मुलींसाठी शाळेत काम करण्यासाठी, माणसे शिकविण्यासाठी शिक्षक मिळवून, तेव्हा त्यांनी त्यांच्या पत्नीस-सावित्रीबाईस घरी लिहिण्या-वाचण्यास शिकविले आणि तिची शिक्षिका म्हणून त्या शाळेत नेमणूक केली. त्यासाठी समाजाकडून त्यांना मोठा विरोध झाला. महाराष्ट्रात मुलींची पहिली व अस्पृश्यासाठी पहिला शाळा म. फूले यांनीच स्थापन केली. विधवांचे संगोपन तसेच विधवा पुनर्विवाहाच्या चळवळीस सक्रिय पाठिंबा दिला. स्वतःच्या घरात 'अनाथ बालिकाश्रम' सुरु केले. सर्व माणसे समान आहेत, जातीयता नष्ट व्हावी, तसे झाले तरच समाजाची प्रगती होईल असे त्यांचे मत होते. विधवांचे केशवपन केले जाऊ नये, म्हणून न्हाव्यांचा संप घडवून आणला. अनैतिक संबंदातून गरोदर असलेल्या महिलांसाठी त्यांनी प्रसूतिगृह चालविले. त्यांनी 24 सप्टेंबर 1873 ला 'सत्यशोधक समाजा'ची स्थापना केली.

5) **स्वामी दयानंद सरस्वती** – स्वामीजींनी मुंबई येथे 1875 मध्ये 'आर्य समाजा'ची स्थापना केली. महिलांच्या उत्थानासाठी त्यांची महत्त्वपूर्ण भूमिका आहे. विविध चालीरिती, अंधश्रद्धांचे स्तोम व विकृत गोष्टी नष्ट व्हाव्यात म्हणून प्रयत्न केले. बालविवाह, सतीप्रथा, जातीप्रथा, अस्पृश्यता इत्यादींचा निषेध केला. अनाथालय, विधवाश्रम सुरु केले. त्यांनी स्त्री शिक्षणाची चळवळ हाती घेतली होती.

6) **महात्मा गांधी** – महात्मा गांधी स्त्रियांमध्ये विश्वास जागृत केला. त्यामुळे अनेक स्त्रिया राष्ट्रीय चळवळीत सहभागी झाल्या. म. गांधी आपल्या सर्व प्रचारात सातत्याने स्त्रियांची मनोभूमिका सत्याग्रहासाठी विशेष अनुकूल म्हणून त्यांचा प्रत्यक्ष सहभागाला विशेष महत्त्व देत होते. प्रत्यक्ष तुरुंगवास, सूतकताई, खादीचा वापर, प्रसार, ग्रामोद्धार, हरितसेना इत्यादी उपक्रमांतून त्यांनी आपले विचार आणि चळवळ खेड्यापाड्यापर्यंत पोहचविली. त्यातून देशासाठी सर्व आयुष्य अर्पण करणारे हजारो पुरुष कार्यकर्ते व शेकडो स्त्री कार्यकर्त्या तयार झाल्या. सरकारी नोकऱ्या, शाळा-महाविद्यालयांचा त्याग करून पुरुषांप्रमाणे स्त्रिया या चळवळीत सामील झाल्या.

7) **राजर्षी छत्रपती शाहू महाराज** – रा. शाहू महाराजांनी शिक्षणाची सोय करून बहुजन समाजाला शिक्षण घेण्यास प्रवृत्त केले. स्त्रियांच्या शिक्षणाची उच्च शिक्षणापर्यंत सोय केली. सक्तीच्या शिक्षणाचे धोरण त्यांनी आंतरराष्ट्रीय महिला परिशदेस कमलादेवी चट्टोपाध्याय यांनी भाग घेतला होता. बंगालमध्ये 'नारी सत्याग्रह समिती'ची स्थापना उर्मिलादेवी व इतर महिलांनी केली होती.

स्वातंत्र्य चळवळीत अनेक महिलांनी भाग घेतला होता. त्यांना या ना त्या प्रकारची दुःखे, त्रास जेलमध्ये असताना भोगावा लागला. देशासाठी, स्वातंत्र्यासाठी त्यांनी ते सर्व सहन केले. कायदेभंगाच्या चळवळीत पोलिसांचा लाठीमार सोसला. तुरुंगवास भोगला. महाराष्ट्रातूनही यशोदाबाई भट, प्रेमाबाई कंटक, गोदावरी परुळेकर, शांताबाई मुखर्जी (भालेराव) यासारख्यांच्या रूपाने नवे लढाऊ नेतृत्व समोर आले.

सरोज नलिनी दत्त ह्यांना बंगालमधील ग्रामीण महिलांच्या दुःखाने आंतरमनाला हादरे दिले. अशिक्षित, निर्धनता व त्रासदायक समस्यांमुळे स्त्रिया आपल्याच नशिबाला दोष देत होत्या. त्यामुळे नलिनीने असा निर्णय घेतला की, एका महिला संघटनेची आवश्यकता आहे, ज्यात स्त्रिया एक-दुसरीला समजू शकतील, आपल्या समस्यांवर चर्चा करतील. ही बाब लक्षात घेऊन त्यांनी प्रथम 'महिला समिती'ची स्थापना 1913 मध्ये पबनामध्ये केली. पबनानंतर विरभूमि (1916), सुलतानपूर (1917), रामपूर हट (1918) आणि बाकुडामध्ये केली. अशाप्रकारे

Please cite this Article as : डॉ. केशव हरेले , स्त्री-मुक्ती चळवळी : Indian Streams Research Journal (JUNE ; 2012)

नलिनीने 'महिला समिती' सारख्यासंघटना अन्य नगरातही स्थापन केल्या.

अखिल भारतीय महिला परिषद :

मुंबईत 1920 मध्ये 'अखिल भारतीय महिला परिषदे'ची स्थापना झाली. त्यांनी सामाजिक आणि राजकीय क्षेत्रात आपले कार्यक्षेत्र बनविले. त्यांना गृहउद्योगांना प्रोत्साहित केले. त्यांनी महिला शिक्षणालाही प्रोत्साहित केले. 'अखिल भारतीय महिला संमेलना'चे आयोजन केले. 1975 ला 'युनायटेड नेशन'ने आंतरराष्ट्रीय 'महिला वर्ष' घोषित केले. 1970-80 च्या दशकात संपूर्ण भारतात महिला संघटना अधिक सक्रिय झाल्या. सोबतच अनेक महिला मंच व महिला आघाड्या स्थापन झाल्या. अशाप्रकारे अनेक चळवळी सुरु केल्या. हुंडा, अपहरण, बलात्कार, विनयभंग, हत्या, हुंड्यासाठी वधू जाळणे, कौटुंबिक हिंसाचार, स्त्री कामगारांचे शोषण इत्यादींना मुद्दा बनवून आज चळवळी उभारल्या जात आहेत. अशाप्रकारे महिला संघटना, महिला परिषद, महिला मंच, सखी केंद्र, महिला रक्षण समिती, महिला दक्षता समिती, स्त्रीमुक्ती चळवळ इत्यादींना महिलांना एकत्र-संघटित करून चळवळींच्या माध्यमाने दबावगट बनविला आहे.

3) स्त्री अध्ययन आणि चळवळी :

अनेक पुस्तके स्त्री अध्ययनावर लिहिल्या गेली आहेत. लेखिका व लेखकांचासुद्धा एक वर्ग विशेष स्त्रियांना केंद्रबिंदू मानून स्त्री समस्यांना समाजाच्या पटलावर मांडत आहे. महिला जगतातील समस्या, त्यांचे शारीरिक-मानसिक शोषण, बलात्कार, विनयभंग, अपहरण, सामूहिक बलात्कार, कौटुंबिक अत्याचार, हुंडाबळी, हत्या इत्यादी प्रकाशत आणून श्रेय मिळविण्यात लागला आहे. तसेच प्राथमिक शिक्षणाला त्यांनी प्राधान्य दिले. त्यांनी आपल्या संस्थानात शिक्षणाचा प्रचार व प्रसार करण्यासाठी आवश्यक ते सर्व प्रयत्न केले.

8) डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर :

20 व्या शतकातील जनआंदोलनात डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या चळवळीने एक मोठा ठसा उमटविला आहे. आंबेडकर चळवळीने महिलांच्या सुधारणेला कृतिशील बनविले. आंबेडकर चळवळीतील सुरुवातीच्या काळातील महिलांचे कार्य सामाजिक सुधारणेच्या दृष्टीने होते. महाराष्ट्रातील आंबेडकरी चळवळीत ठिकठिकाणी जनजागृती, प्रबोधन व चळवळीची अस्मिता म्हणून 14 एप्रिल हा बाबासाहेबांचा जन्मदिन जयंतीच्या रूपाने साजरा केला जाऊ लागला. चळवळीतून महिला सहभाग वाढत गेला. नाशिकच्या मंदिर प्रवेश सत्याग्रहात गीताबाई-सीताबाई गायकवाड, रमाबाई जाधव यांनी नेतृत्व केले. पुण्यातील पार्वती सत्याग्रहात ताराबाई शिवराम कांबळे व त्यांची मुलगी शेवंताबाईने नेतृत्व केले. 1935-50 च्या काळात आंबेडकरी महिलांनी त्यांच्या स्वतःच्या संघटना ठिकठिकाणी उभ्या केल्याचे दिसते. 'महिला ह्या परिवर्तनाच्या चळवळीच्या केंद्रबिंदू आहेत' हे चळवळीच्या नेत्यांनी गृहीत धरले होते.

2) महिलांद्वारे महिला चळवळी :

1910 ते 1920 च्या दरम्यान अनेक स्त्री संघटना स्थापन झाल्या. ज्यांनी स्त्रियांसाठी अनेक महत्त्वपूर्ण कार्य केले. यातील प्रमुख म्हणजे 'महिला समिती', 'विमेन्स क्लब', 'विमेन्स इंडियन असोसिएशन' (1917) या महिला संघटनांच्या मागे सुधारणावादी चळवळीची प्रेरणा समाविष्ट होत्या. अखिल भारतीय स्तरावर एक संघटना असली पाहिजे की ज्याचे नेतृत्व फक्त महिलाच करतील. त्याच दृष्टीने सरलादेवी चौधरी यांनी 'भारत स्त्री महामंडळ'ची स्थापना केली.

स्त्री चळवळीत दोन योग्य शिक्षित व जागृत महिलांचे योगदान फार महत्त्वपूर्ण राहिले आहे. त्यांच्या सक्रियतेमुळेच महिला चळवळींना गती आणि दिशा प्राप्त झाली. त्यातील सरोज नलिनी दत्त जिने बंगालमध्ये 'महिला समिती'ची स्थापना केली आणि दुसरी प्रसिद्ध महिला सरोजिनी नायडू जिची स्वतःची ओळख संपूर्ण भारतात होती. ती सामाजिक आणि राजकीय अशा दोन्ही स्तरावर कार्य करीत होती.

1930 मधील कायदेभंग चळवळीत सरोजिनी नायडू, कमलादेवी चट्टोपाध्याय, अवंतिकाबाई गोखले, हंसाबेन मेहता, उर्मिलादेवी, कमला नेहरू इत्यादी स्त्रियांनी उल्लेखनीय कामगिरी केली. म. गांधींच्या दांडीयात्रेत सरोजिनी नायडू सहभागी होत्या. धारासना येथील मिठागारावर झालेल्या सत्याग्रहाचे नेतृत्व सरोजिनी नायडूंनी केले होते. राष्ट्रीय सभेच्या त्या पहिल्या अध्यक्षा होत्या. ऑगस्ट 1929 मध्ये युरोप मधील प्राग येथे भरलेल्या 'वुमेन्स लीग फॉर पिस अँड फ्रिडम' यात असे स्पष्ट करण्यासारखे आहे की, स्त्रीला केंद्र मानून स्त्रीच्या बाजूने जेवढ्या प्रकारचे विचार आणि वैचारिक आंदोलन, अध्ययन आणि रचनात्मक साहित्य उपलब्ध होते ते सर्व महिला अध्ययन (Women's Study) अंतर्गत येत असते. प्रथमतः हे सर्व स्त्रियांद्वारेच केले गेले. परंतु पुरुषांद्वारे केल्या गेलेल्या स्त्रियांच्या बाजूचे या प्रकारचे जे काही लिखाणकार्य आहे ते सुद्धा याच श्रेणीत येते.

आज साहित्य क्षेत्रातून मोठी जागृती स्त्रियांमध्ये होत आहे. महाराष्ट्रात शिक्षणामुळे स्त्रियांमध्ये जागृती झाली. स्त्रियांसाठी निघालेल्या नियतकालिकांतून त्या लेखन करू लागल्या. खास स्त्रियांसाठी अशी नियतकालिके एकोणीसाव्या शतकाच्या उत्तरार्धापासून आढळतात. उदा. स्त्रीभूषण, गृहिणी, माधुरी, श्रमिका महिला, स्त्री-शिक्षण इत्यादी अशा अनेक नियतकालिकेतून विचार मांडले जात आहेत. त्यामुळे तो सुद्धा एक महिला चळवळीचाच भाग आहे.

महिला अध्ययनात सुद्धा स्त्रियांचे कार्यक्षेत्र समान नाही, तर पृथक व वेगवेगळे आहे. जसे काही महिला केवळ आपल्या रचना कृतीद्वारेच वैचारिक क्रांती घडवून आणण्याचा प्रयत्न करतात. त्यांच्यातील काही उच्च कोटीच्या लेखिका आहेत. आणि स्त्रियांच्या समस्या सोडविण्यात सक्रिय सहभागीसुद्धा आहेत. जसे ताराबाई शिंदे, छाया दातार, महाश्वेता देवा, मेधा पाटकर, सीमा साखरे, अरुंधती राय इत्यादी. एक स्त्रियांचा वर्ग असा आहे की, राजकारणाच्या माध्यमातून महिला जगतातील समस्यांवर उपाय योजण्याचा प्रयत्न करतात. जसे, नंदिनी सत्यंथी, तारकेश्वरी सिन्हा, सुशिला रोहटगी, मेनका गांधी, प्रमिला दंडवते, रोझा देशपांडे, मार्गरेट अल्वा, मृणालिनी गोरे, कु. जयललिता, सोनिया गांधी, डॉ. नजमा हेपतुल्ला, प्रतिभाताई पाटील यांच्यातील अनेक आमदार, खासदार व मंत्रीसुद्धा आहेत.

सन 1980 ते 1990 च्या दरम्यान लिंगासंबंधी विविध पैलूवर प्रकाश टाकणारे जे स्त्रीविषयक अभ्यास आहेत. त्यात स्त्रियांसंबंधी लिखानात-भाषणात सामाजिक आणि आर्थिक क्षेत्रातील स्त्रियांच्या स्थानावर परिणाम करणारे मुद्दे यामध्ये 'चळवळ' ही संबा स्थूलमानाने वापरण्यात आली. स्त्रियांचा लढा देण्यासाठी एकत्र येणे आणि स्त्रियांची सामुदायिक कृती यांचा फारसा विचार केलेला दिसत नाही. स्त्रियांसंबंधीचे अभ्यास आणि स्त्रियांच्या चळवळी हे समान अर्थाने वापरले जातात.

4) महत्त्वपूर्ण मुद्द्यांवर आधारित आंदोलने (Movement Based on Imposed Issues)

स्वतंत्र भारतात स्त्रियांच्या चळवळींचे काही मुद्दे भिन्न झाले आहेत. त्यांना घेऊन सामाजिक चळवळी उभारल्या जातात. संसदेत स्त्री समस्यांशी जुळलेले अनेक प्रश्न उठविले जातात. काही मुद्दे पूर्वी सुद्धा होते. परंतु आज नवीन स्वरूपात पुन्हा उफाळून येत आहेत आणि ते सरकार आणि समाजाला आव्हान देत आहेत. स्त्रियांच्या काही समस्या पुढीलप्रमाणे सांगता येतील. उदा. बलात्कार, हुंडा, हत्या, अपहरण, महिला कर्मचाऱ्यांच्या समस्या, लैंगिक शोषण, रोजंदारीने काम करणाऱ्या महिलांच्या समस्या, महिलांची निरक्षरता, आरक्षण, सामाजिक न्याय,

घटस्फोट, भ्रूणहत्या, निर्धन, गर्भवती स्त्रियांच्या समस्या, बळजबरीने वेश्याव्यवसाय अशी कितीतरी उदाहरणे म्हणून सांगता येतील.

भारताच्या व महाराष्ट्राच्या वेगवेगळ्या भागात झालेल्या स्त्री चळवळींचा विचार केल्यास या चळवळीत वैचित्र्य व क्लिष्टता लक्षात येते. उदा. गेल ऑगस्ट यांनी 1983 च्या सुमारास सांगली जिल्ह्यातील शेतकरी, कष्टकरी, कामगार मुक्ती संघटनेच्या चळवळीचा आढावा घेण्यात आला. सन 1983-84 पासून ही चळवळ मूळ धरत होती. या चळवळीचा दृष्टिकोन मार्क्सवादी, स्त्रीवादी स्वरूपाचा होता.

सन 1979-80 च्या सुमारास 'मथुरा बलात्कार प्रकरण' बरेच गाजले. मथुरा या 14 वर्षीय मुलीवर पोलिसांनी बलात्कार केला. नागपूर सेशन कोर्टाने मथुराच्या चारित्र्यावर शंका घेत पोलिसांना निर्दोश ठरविले. पुढे वरिष्ठ न्यायालयात सेशन कोर्टाचा निर्णय फिरवून आरोपी पोलिसांना साडेसात वर्षांची सक्त मजुरीची शिक्षा ठोठावली. पण पुढे सर्वोच्च न्यायालयाने सेशन कोर्टाचा निर्णय ग्राह्य धरला. मथुरेच्या चारित्र्यावर शंका घेत पोलिसांना निर्दोश ठरविले. या प्रकरणातून पुढे आंदोलने झालीत. स्त्री संघटनांनी पुढाकार घेऊन निषेध नोंदविला. परंतु 'शाहाबानो प्रकरण'त मात्र महिलांच्या बाजूने न्यायालयाचा निर्णय असतानादेखील महिला संघटनांनी फारसा रस या प्रकरणी दाखविला नाही. वेगवेगळ्या राजकीय पक्षांची भूमिकाही वेगळी होती.

काही दिवसापूर्वी नागपूरच्या कुविख्यात गुंड अक्कू यादव याचे प्रकरणसुद्धा खूपच गाजले. स्त्रियांच्या अपेक्षेप्रमाणे त्याच्या गुन्हाच्या स्वरूपात शिक्षा झाली नाही. त्यामुळे त्याच्या अन्यायाला बळी पडलेल्या स्त्रियांनी त्याला कोर्टातून आपल्याबरोबर लपवून आणलेली शस्त्रे, उदा. विळा, कोयता, सुन्या इत्यादी शस्त्रे काढून त्याच्यामागे धावल्या व कोर्टाच्या परिसरातच त्याच्यावर तुटून पडून त्याचा खून केला. स्त्री-शक्ती एकत्र आली. अन्यायाचा अतिरेक झाला तर स्त्री-शक्ती कोणत्या टोकापर्यंत पोहचू शकते याचे ज्वलंत उदाहरण म्हणजे नागपूरातील कुख्यात गुंड अक्कू यादव मर्डर प्रकरण होय.

समारोप :

आजच्या तरुण स्त्रिया मोठ्या प्रमाणावर स्त्री-पुरुष समानता गृहित धरीत आहेत. स्वातंत्र्याची आस धरत आहेत. स्त्री चळवळीचा अनेकागांनी त्याचा फायदा झाला आहे. सर्व स्तरातील स्त्रियांच्या विकासासाठी सत्तेतील सहभागासाठीच्या आकांक्षा वाढल्या आहेत. 'स्त्री चळवळ' अशी एकसंध चळवळ जोमात नसली तरी विशेष आर्थिक क्षेत्र (SEZ) विरोधी लढ्यात, धरणांमुळे, अभयारण्यांमुळे विस्थापित झालेल्यांच्या संघर्षात दलित, आदिवासी स्त्रिया मोठ्या प्रमाणात सहभागी झाल्या आहेत. स्त्रियांचे नेतृत्वही या लढ्यामध्ये लक्षणीय आहे. स्वयंसहाय्यता गट, बचत गट, पंचायतराज व नगरपालिका मधील हजारो-लाखो स्त्रियां घराबाहेर पडून सामाजिक-राजकीय क्षेत्रात दृश्यपणे सहभागी झाल्या आहेत. भारतीय मुस्लिम महिला आंदोलनामुळे मुस्लिम स्त्रीचे व्यापक प्रश्न ऐरणीवर आलेले आहेत, ही आशेची बाब आहे. वेगवेगळ्या ठिकाणी आणि पातळ्यांवर चाललेले या प्रश्नांसंदर्भातले संघर्ष आणि सामूहिक प्रश्नांचे आनंदसोहळे यांचे समजस, दृढ जाळं विणत जात मैत्रभाव स्त्री-पुरुषांमध्येही जोपासत समतावादी, न्याय्य, शांतिपूर्ण समाज स्थिरावण्यासाठी आपण सर्वांनीच हातभार लावायला हवा.

संदर्भ :

- 1) डॉ. बी. एम. कऱ्हाडे - सामाजिक चळवळीचे समाजशास्त्र, प्रकाशक : मनोहर पिंपळापुरे, जून 2011.
- 2) तुकाराम जाधव / महार पार्टील - सुवर्ण महोत्सवी वर्ष, महाराष्ट्र, वार्षिकी 2010, प्रकाशक : युनिक अॅकॅडमी.
- 3) मेघा नानिवडेकर - महाराष्ट्रातील स्त्री चळवळीचा मागोवा, प्रतिमा प्रकाशन आणि स्त्री-अभ्यास केंद्र, शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर, 1 जानेवारी 2006.
- 4) घनश्याम शहा, अनुवाद : प्राची चिकटे - भारतातील सामाजिक चळवळी, डायमंड पब्लिकेशन्स, पुणे, 2011.